

NÉPEK ÉS KULTÚRÁK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Tanulmányok
Mesterházy Károly tiszteletére

NÉPEK ÉS KULTÚRÁK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Tanulmányok
Mesterházy Károly tiszteletére

Főszerkesztő:

Kovács László–Révész László

Szerkesztette:

Bollók Ádám–Gergely Katalin–
Kolozsi Barbara–Pető Zsuzsa–Szenthe Gergely

A kötet támogatói:

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

ISBN

978-615-5209-56-7

Nyomdai előkészítő/ borítóterv:

Gyapjas Anikó

Készült a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdájában

370 példányban, 2016.

Felelős vezető: Marosi Attila

TARTALOM

KOVÁCS LÁSZLÓ: Előszó	9
-----------------------------	---

CSÁSZÁRKOR ÉS KORA NÉPVÁNDORLÁSKOR

BOCSI ZSÓFIA: A nádudvari gepidák nyomában. Egy többretegű szarmata és gepida település feldolgozásának első lépései	23
BOLLÓK ÁDÁM: Keresztény amulett Hács-Béndekpusztáról	81
DINNYÉS ISTVÁN: Szarmata sírleletek Abonyból	113
GRÓF PÉTER: Hun kori aranytárgy a visegrad-gizellamajori késő római erődből	137
MASEK ZSÓFIA: Dák divat Pannonia határán? Az alföldi jazigok romanizációjának kezdeteihez	147
RÁCZ ZSÓFIA–DARÓCZI-SZABÓ MÁRTA: Szarvasszemfog-csüngők kora népvándorlás kori sírokban	179
TOMKA PÉTER: Problémák a Hegykő-csoport körül	185
B. TÓTH ÁGNES: A folyók és vízrendszer szerepe a magyar Alföld településtörténetében a Kr.u. 5–6. században. Az eddigi eredmények rövid áttekintése.....	191
VÖRÖS GABRIELLA–DINNYÉS ISTVÁN: Szarmata és hun kori tűtartók Magyarországon I. Bronzlemez tűtartók	223

AVAR KOR ÉS 9. SZÁZAD

CSIKY GERGELY: A számok bővületében. Az avar kori vágófegyverek metrikus adatainak értékeléséről	243
GARAM ÉVA: A zamárdi avar kori temető lovas sírjai	271
LŐRINCZY GÁBOR: Újabb adatok Hajdú-Bihar megye avar kori lelőhelyeihez II. Megjegyzések a terület kora avar kori történetéhez	287
MADARAS LÁSZLÓ: Egy egyedi alakú edény Kenderes-Telekhalomról	303
MEDGYESI PÁL: Avar kori és 10–11. századi temetőrészlet Csárdaszállás-Hanzély-tanya lelőhelyen	309
NEVIZÁNSZKY GÁBOR–PROHÁSZKA PÉTER: Egy Tasziló-kehely stílusban díszített szíjvég Székelykeresztúrról (Cristuru Secuiest, Ro)...	343
PINTÉR-NAGY KATALIN: A hadjáratra, csatára történő felkészülés módjai az avar hadseregben	353

SZENTHE GERGELY: Egy kelet-európai csattípus a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence és a kelet-európai sztyeppe 7. századi kapcsolataihoz	365
--	-----

MAGYAR HONFOGLALÁSKOR

BALOGH CSILLA: Kora Árpád-kori szállási temető Makó-Igási-Járandóban	391
Appendix: CSŐSZ ARANKA–MENDE BALÁZS GUSZTÁV: Archaeogenetikai vizsgálatok Makó-Igási-Járandó I. lelőhely 11. századi népességén	422
Appendix: MARCSIK ANTÓNIA: A Makó-Igási-Járandó lelőhely kora Árpád-kori csontvázainak vizsgálata	424
ERDÉLYI ISTVÁN: A magyar honfoglalás közvetlen előzményei	433
GÖMÖRI JÁNOS: A Tárkány helynevekről régészeti megközelítésben	439
JAKAB ATTILA: A Nagycserkesz-Nádasibokor lelőhelyen feltárt 10–11. századi temető	461
KOVÁCS LÁSZLÓ: Előzetesen a magyarhomorog-kónya-dombi 10–12. századi temetőről	481
KÖLTŐ LÁSZLÓ: Ufában őrzött ugor kori leletek elemi összetétel vizsgálata	503
MERVA SZABINA: „Rejtélyes bélyegű cserépedények”. Adatok a kisalföldi kora középkori grafitos kerámia régészeti és archaeometriai kutatásához.....	521
Appendix: SZAKMÁNY GYÖRGY–BENDŐ ZSOLT: Kora középkori kisalföldi grafitos kerámiák petrográfiai és SEM-EDX vizsgálati eredményei	542
POLGÁR SZABOLCS: Egy közép-ázsiai nép Kelet- és Közép-Európában a 9–13. században: a hvárezmiek	563
RÉVÉSZ LÁSZLÓ: A Maros–Körös köz 10–11. századi temetői	577
SZABADOS GYÖRGY: Vázlat a magyar honfoglalás Kárpát-medencei háttéréről	629
WOLF MÁRIA: Adatok a 10. századi magyarság csontművességéhez	649

KÖZÉPKOR

BICZÓ PIROSKA: Egy középkori birtokközpont egyházi épületei. A török hódoltság idején elpusztult Bátmonostor templomainak régészeti feltárása	669
FELD ISTVÁN: Korai eredetű ispánsági váraink a 12–13. században	695
GÁLL ERWIN–NYÁRÁDI ZSOLT: <i>'Drang Nach Osten'</i> : Terjeszkedés kelet felé. A 12. századi Magyar Királyság és a Csíki-medence kérdése	717
JUHÁSZ IRÉN–SZATMÁRI IMRE: Egy régi ásatás újraértékelése. (Dombegyház-Vizesmonostor)	737
LOVAG ZSUZSA: Építési áldozatok az esztergom-szigeti apácakolostorban	771
MORDOVIN MAXIM: Templomok az ispánsági várakban	777
SZENDE LÁSZLÓ: Néhány megjegyzés az Árpád-kori Magyarország textilművességéről	795
TÓTH ENDRE: Különleges oszlopfők Szombathelyről	809

VÁZLAT A MAGYAR HONFOGLALÁS KÁRPÁT-MEDENCEI HÁTTERÉRŐL

SZABADOS GYÖRGY

MEGKÖZELÍTÉSEK

A magyar bejövétel korára irányuló kutatás már jó ideje tetemes kérdéshalmazzal szembesül. „Csak” a hazai elbeszélő kútfők forrásproblémái parázs vitákat gerjesztettek. Nemzedékek óta fogalmazódnak meg eltérő vélemények arról, hogy mikor keletkezett az első magyar história (hiszen a 13–14. századból ránk maradt geszta- és krónikaszerkesztések 11–12. századi szövegek lenyomatát őrzik),¹ kit tiszteljük Béla király Névtelen Jegyzőjének személyében,² mely írásművekbe hogyan s mikor érkeztek be az egyes mondai elemek.³

A meg-megújuló vita tétje végső soron a régi magyar gesták és krónikák forrásértéke. Óvatosságra int az a körülmény, hogy historiográfiánk eme korai emlékei idegen nyelvi (latin) és vallási (keresztény) közegbe emelték a pogány múlt lejegyzésre méltónak tartott elemeit. Bizakodásra ad okot viszont másfelől az a megfigyelés, amely a hagyomány erejét igazolja. Az újabb folklórisztikai és irodalomtörténeti kutatás szerint az elbeszélő történelmi emlékezet mintegy hét nemzedéket fog át, ami akár két-három évszázadot jelenthet.⁴ Így az ősi magyar hagyomány tekintetében legkorábbi gesztáinknak érdemes nagyobb forrásértéket tulajdonítani annál, mint azt a némelykor túl szigorú filológiai kritika tette.⁵

Addig azonban, amíg a feledtetés és az emlékezet egymással viaskodó erői színre nem léptek historiográfiánkban, a 9–10. századi magyar történelem egykorú (vagy legalább közel egykorú) elbeszélői kizárólag idegen – muszlim, bizánci, szláv, nyugat-európai – írók voltak. Feljegyzéseik a külső szemlélő álláspontját tükrözik, és nyelvi, vallási/kulturális sokszínűség jellemzi ezeket. A külső szemlélői minőség elsősorban szó szerint, földrajzilag értendő, akként, hogy ezek az írók csak azokat látták a magyarokból, akik látókörükbe érkeztek, vagyis a harcosokat. A 9–10. századi hátsó ország népéről egyetlen utazótól sem jutott korunkra feljegyzés. A volgai bolgárokhoz látogató Ibn Fadlán 922-ben nem tett egy Kárpát-medencei kitérőt, de a 914-ben hazájából elűzött és Magyarországon több évig menedékre lelt Arnulf bajor herceg (vagy kísérete) sem mutatta jelét annak, hogy feljegyzéseket készített volna az őt befogadó közegről.⁶ Ebből a korból tehát hiányzik ez a műfaj

¹ Az ún. *Ősgesta* létrejöttét I. András (1046–1060), Salamon (1060–1063), I. (Szent) László (1077–1095) és Könyves Kálmán király (1095–1116) korára egyaránt keltezte a kutatás. DOMANOVSKY 1906; HÓMAN 1925; GYÖRNY 1943; HORVÁTH 1954; GERICS 1961; CSÓKA 1967; GYÖRFFY 1993; KRISTÓ 1994; VESZPRÉMY 2004a; SZOVÁK 2004; THOROCZKAY 2010. Magam Domanovszky Sándor és ifjabb Horváth János érvelésétől meggyőzötven egy I. András-kori *Ősgesta* létét valószínűsíttem. SZABADOS 2011, 334–340.

² Az Anonymus-kérdés 1993-ig vitt történetét l. CSAPODI 1978; THOROCZKAY 1994–1995. Köztudatba jutását (1746), annak hatását l. SZABADOS 2006, 172–179; TÓTH 2013. Beszédes adalék, hogy a geszta első fordítója, Lethenyi János 1790-ben így bírálta a kutatókat: „*azt bizonyosan egygyik sem mutathattya-meg, hogy ámbár ezek a’ Péterek, ’s Pálok Kántzelláriusok voltak-is; ezt a’ könyvetskét ezeknek egygyike irta-vólna, azért-is Ó, Anonymus, ez-után is tsak nevetlen maradjon, a’ mint eddig hívatott.*” LETHENYI 1790, 1.

³ Az előbb sorolt szakirodalmakon kívül lásd például KRISTÓ 1986; VESZPRÉMY 1990; GERICS 1995; DEMÉNY 2001; VESZPRÉMY 2004b; GERICS–LADÁNYI 2006; SZŐCS 2010; SZABADOS 2010a.

⁴ TOPOROV 1988, 250; HOPPÁL 2002; SUDÁR 2007; HOPPÁL 2014.

⁵ Ilyenformán az *Ősgesta* keltezésére hivatott „hetvenéves emlékezethatár” elmélete sem tartható. GYÖRFFY 1969, 222–224. Kritikáját l. SZABADOS 2011, 335–340.

⁶ Ibn Fadlán; Az Arnulf magyarországi tartózkodására vonatkozó forráshelyeket l. GOMBOS, CFHH. I. 24,

is, illusztrálva a lejegyzett adatok ínségét, amelynek oka, hogy a Kárpát-medence (Európa közepe) ekkor az írott európai műveltség peremvidékének számított. A fenti jelenség szerény „ellentételezésül” a forrástani szakirodalom gyakorlatilag így is áttekinthetetlen.⁷

Mindezidáig az írott kútfőkről tétetett említés. A korai magyar múlt megismeréséből azonban a nyelv, a szellemi néprajz, meg a tárgyi/embertani hagyaték (régészet, antropológia) kutatói is részt kérnek már jó ideje; és ha a történeti következtetések során megvan a kellő körültekintés, akkor teljes joggal. A különböző műfajú források illetékességi köre élénken foglalkoztatja a kutatást, külföldön és hazánkban egyaránt.⁸ E helyt csupán a legfontosabb elméleti tanulságokat idézhetem fel: ezek értelmében mind a „régészeti kultúra = etnikum”, mind pedig a „nyelvtörténet = néptörténet” azonosítás tarthatatlan; az egyes kútfőcsoportok mondandóit pedig sokszor eleve nem is lehet összehangolni. Mennyire használhatóak hát ezek a forráskörök a Kárpát-medence 9–10. századi múltjának feltárásához?

Úgy látom, hogy a nyelvi anyag a korábban véltnél szerényebb forrásértéket képvisel, mivel a 9–10. századból csupán vitatott etimológiájú személy- és földrajzi nevek állnak rendelkezésünkre. A személynevek közül Álmos nagyfejedelem nevének magyar és török származtatása hozható fel a nyitott kérdések sorából.⁹ A földrajzi nevek kapcsán Hoffmann István mutatott rá arra, hogy egy földrajzi név etimológiájából nem következik használói nyelvi/etnikai hovatarozása.¹⁰ Ehhez annyit teszek hozzá, hogy a különböző nevű települések még lakosaik lélekszámát, egymáshoz viszonyított létszamarányát sem tükrözik, nemhogy identitását! Mindezt tetézi, hogy a földrajzi nevek keletkezése és legkorábbról fennmaradt lejegyzése között ismeretlen nagyságú időszakadék húzódik. Az a körülmény, hogy a 9–10. századi Kárpát-medence a literátus görög és latin Európa peremvidékének számított, a nyelvi kútfők adottságaira is rányomta bélyegét. Szádeczky-Kardoss Samu meglátása szerint a római kor vége és a magyar állami írásbeliség 11. századi kezdete közötti bő fél évezred forrásai oly szegényesek és hézagosak, hogy a bennük előforduló Kárpát-medencei névanyag nem mondja meg félreérthetetlenül: mikortól kezdve lehet egy „előmagyar” (nyelvű) etnikum jelenlétével számolni; 895 csak hipotézis, s emellett más feltevések sem hagyhatók figyelmen kívül.¹¹ Szádeczky-Kardoss ezzel arra világított rá, hogy a római kor végétől Szent Istvánig nincsen rendszeres belső keletkezésű írásbeliség a Kárpát-medencében. Ezen alapvető felismerésének következményeire alább térek ki.

Az emlékezet és a hagyományozás módjait (is) ismerő folklorisztika az összehasonlító motívumkutatással mondhat sok újat a korai múlt mítoszainak kulturális kapcsolatairól.¹² Ám a honfoglalás-mondák esetében meg van kötve a kutatók keze: egyrészt az eredeti adatok szűkossége, másrészt a leírt mondák folklorizálódása miatt. Ez utóbbira kalotaszegi példákat olvastam Magyar Zoltán gyűjtésében: az egyik adatközlő Anonymus írásművére hivatkozva adja elő Gyalu/Gyelő vezér legyőzését.¹³ Mivel a *Gesta Hungarorum* 1746-ban, első magyar fordítása pedig 1790-ben látott

203, 217, 314, II. 866. Az elűzött bajor hercegre e szempontból Révész László hívta fel a figyelmemet.

⁷ GOMBOS, CFHH.; MEH.; HKÍF.; DAL.; MORAVCSIK 1983; KOVÁCS–VESZPRÉMY 1996; ORMOS 2005, VÁSÁRY 2008; VESZPRÉMY 2008; *Taktika* (2014); VESZPRÉMY 2014. Emellett a *Monumenta Germaniae Historica* kritikai forráskiadvány-sorozat kötetei a világhálón is hozzáférhetők a www.dmgh.de oldalon.

⁸ Csak az elmúlt évtized irodalmából l. BRATHER 2004; SINOR 2005; BÁLINT 2006; GREULE–SPRINGER 2009; POHL–MEHOFER 2010; POHL–ZELLER 2012; POHL–GANTNER–PAYNE 2012.

⁹ Gombocz Zoltán szerint e név egy 920 körül élt volgai bolgár fejedelem *Almis* nevével függ össze, és 'vett' jelentésben értendő. GOMBocz 1915, 146–147. Németh Gyula és Pais Dezső mind a magyar, mind a bolgár-török etimológiát elképzelhetőnek tartja, Czeglédy Károly ez utóbbi felé hajlik. NÉMETH 1991, 276; PAIS 1975, 138; CZEGLÉDY 1972, 143–144. Berta Árpád viszont Álmos nevét a török *ali- 'elrévült, megigézett' tőből vezeti le, ám szerinte ugyanezt jelenti a „táltos” szó feltételezhető *tali- török gyöke is. BERTA 2001, 113–114.

¹⁰ HOFFMANN 2010, 14–19. Tihany és Balaton példáján lásd ugyanott 43–50.

¹¹ SZÁDECZKY-KARDOSS 1971, 7. Ehhez csatlakozó véleményemet l. SZABADOS 2015a.

¹² A magyar ősmondák kapcsolatairól újabban l. MÁTÉFFY 2012; HOPPÁL 2014.

¹³ „A magyarok bejövetelkor, mint Anonymus beszéli, az oláhok fejedelme innen ment Tuhutum elébe...” MAGYAR 2004, 134. Vesd össze SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 67.

napvilágot,¹⁴ elég ideje volt a népi műveltségben elterjedni. Jelen tudásommal a *Pannóniai ének* fehér ló-mondájáról állíthatom azt, hogy ez a legkésőbbi lejegyzésű, ám tiszta szóhasználatból eredt honfoglalás-monda.¹⁵

Az írott kútfők szűkösségét a tárgyi emlékek bősége ellenpontozza. Ma a régészet forrásbázisa olyan gyors ütemben nő, amiről a krónikákat és okleveleket vizsgáló történészek álmodni sem mernek. A régészetnek ezzel a mennyiségi gyarapodással egyidejűleg kell saját minőségi előmenetelével foglalkoznia, s a történetiségét újra és újra meghatározni.¹⁶ Ebben nyújtanak segítséget a kutatástörténeti munkák;¹⁷ ezek közül a honfoglalás kor régészetéről Mesterházy Károly, Langó Péter, valamint a Kárpát-medence keleti térségére összpontosító Gáll Erwin publikációit emelem ki.¹⁸ A témánkba vágó újabb monográfiák közül Benkő Eleké a középkori Székelyföldről és Gáll Erwiné az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetőiről értekeznek.¹⁹

Köztudott, hogy régészeti munka sikere több tényező függvénye: a feltárások mértéke, a leletek dokumentáltságának színvonala mind befolyásolja a következtetések erejét,²⁰ de Erdély (meg a Partium és a Kelet-Bánság) elcsatolását tekintve tudományon kívüli tényezők is sokszor hátráltatták a kutatók munkáját.²¹ Ettől függetlenül elvitathatatlan, hogy a tárgyi emlékek időben aránylag jól rétegezhetőek, illetve hogy a leletek a legnagyobb mennyiségű adatbázist képezik.

A különböző műfajú forráscsoportok sorra vételével arra a meggyőződésre jutottam, hogy a honfoglalás kor további kutatását alapvetően a történeti és a régészeti adatokra lehet építeni. Elvégre az írott kútfőkben találhatóak meg azok a történelmi fogalmak és kifejezések, amelyek által értelmezzük a múlt jelenségeit; a rohamosan bővülő tárgyi anyag pedig sok esetben az egykor volt valóság azon elemeit tárja elénk, amelyekről hallgat a pergamen, hallgat a toll. Persze a leletekből levont történeti (sőt etnikus) következtetések során mindenkor kívánatos a fokozott óvatosság; különösen kerülendő a „vegyes érvelés”. Mégis szükséges a folyamatos tudományközi párbeszéd ahhoz, hogy kitűnjék, mikor egyeztethető össze a történelem és a régészet tanúságtétele, és mikor nem.

A FOGADÓ TÉR VISZONYAIRÓL

Álmos magyarjai egy földrajzilag egységes, ám politikailag megosztott tájra érkeztek, miután a 860-as évektől alapos helyismeretre tettek szert. Nagyjából ennyi, ami bizonyosan állítható. A továbbiakhoz hasznos a fogadó tér jellemzőinek felidézése, hiszen a honfoglalástól kezdve a Kárpát-medence adta történelmünk természetföldrajzi keretét, ráadásul Nagy Miklós Mihály korszakolását követve a magyar hadtörténetet a tatárjárásig a természeti viszonyok határozták meg, amikor egyfelől a Kárpátok koszorúja erős, nehezen átjárható védelmi falnak bizonyult, másfelől viszont nem kevésbé fontos a déli és nyugati irányú katonaföldrajzi nyitottság.²² Ráadásul a Kárpát-medence

¹⁴ SCHWANDTNER, SS. Rer. Hung. I. 1–38; LETHENYEI 1790.

¹⁵ SZABADOS 2006, 35–47. Vesd össze PRAY 1774, 75; IMRE 1880, 234–235; SZÉCHY 1892. Kiadását jegyzetekkel lásd RMKT. I. 3–8, 227–228 (A vele összefüggésbe hozott Csáti Demeter-féle verstörödést lásd RMKT. II. 5, 371).

¹⁶ A 8. jegyzetben idézett munkákon kívül említhető még a 9–10. századi magyarság életmódjáról folytatott „nomadizmus-vita”. TAKÁCS 1997; RÉVÉSZ 1997; KRISTÓ 1997. Hasznos áttekintést nyújt még TAKÁCS 2006.

¹⁷ Lásd például KOVÁCS 1994; BÁLINT 2004a, 17–145; RÉVÉSZ 2006; SZENTPÉTERI 2006; BENKŐ–KOVÁCS 2010; TAKÁCS 2012; KOVÁCS 2013; SZENTPÉTERI 2015.

¹⁸ MESTERHÁZY 1980, 7–10, 70–93; MESTERHÁZY 1993; LANGÓ 2007; GÁLL 2011.

¹⁹ BENKŐ 2012; GÁLL 2013a. E két nagy mű mellett említésre méltó még a 10–13. századi Kolozsvár régészeti adatainak szentelt önálló monográfia. GÁLL–GERGELY 2009.

²⁰ GÁLL 2007, 438; RÉVÉSZ 2008, 453–455; DOBOS 2011, 377; GÁLL 2013a, I. 821.

²¹ Nem érdemes taglalni a 18. század óta meglévő, majd a román utódállami nacionalizmus által hivatalosan táplált „dákó-román folytonosság-elmélet” tudománytalanságát. Kritikáját lásd például VÉKONY 1989; GÁLL 2001; KRISTÓ 2002, 9–17; DOBOS 2013, 94–97; GÁLL 2013b, 31–35; GÁLL–LACZKÓ 2013, 83–88.

²² NAGY 2004, 6–11.

délkeleti részét kitöltő Erdélyi-medence belső egység a nagyobb egységben;²³ a korai magyar történelem szempontjából előbb „periférikus” régió,²⁴ később egy gazdag képzettel szólva a „Kárpát-erődítmény bástyás tornya.”²⁵

Hanem a 9. századi Kárpát-medence kevésbé emlékeztetett egy erődítményre; ahhoz tényleges hatalmi egység szükségeltetett volna. Az Avar Kaganátus bukásával éppen ez szűnt meg a 800-as évek elején. Ezután – mai tájjelölő kifejezésekkel élve – a Dunántúlon a keleti frankok érvényesítették befolyásukat, Dél-Erdélyben valamilyen mértékig a bolgárok; a belső térségek „államtalan” állapotukban adtak otthont az avar kort túlélőknek.²⁶ Mindenesetre Álmos honfoglaló népe „avaroakat”, „onogurokat” (köztük esetleg „korai magyarokat”), meg egyéb steppei népelemeket, továbbá germán és szláv csoportokat, dunai („onogur” és szláv) bolgárokat talált.²⁷ A politikai és etnikai megoszlás ma is vita tárgyát képezi, így a fogadó tér pásztázásakor nem régiók, hanem a vitatott témakörök szerint haladok.

Első helyre az avar továbbélés kérdése kíváncsodik. Ma már történeti és régészeti szempontból egyaránt tarthatatlan az a vélekedés, amely az avarok 800-as évek eleji tömeges kiirtását vallja. A frank támadások frank történetírásban megjelent frank túlzásait Váczy Péter és Szőke Béla Miklós tette jogos kritika tárgyává.²⁸ A bizánci *Suda Lexikon* ama részletéről, miszerint az avarokat megsemmisítették a bolgárok, Olajos Terézia mutatta ki, hogy nem lehet belőle tényleges népiertást kiolvasni: egyrészt a maga szöveghely nem alkalmas erre, másrészt több hiteles feljegyzés tudósít túlélő „avar” népegységekről,²⁹ ráadásul a legkésőbbi említések nem ugyanazokra a térségekre vonatkoznak. A 870/871 körül keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* Pannóniában lakó és a frankoknak alávetett „hunokról” szól.³⁰ Ennek a „hun” csoportnak a megkeresztelkedését 863-ra datálják egyes nyugati évkönyvek.³¹ Egy emberöltővel később Regino 908-ban elkészült krónikája „pannónok és avarok pusztáin” (*Pannoniorum et Avarum solitudines*) kóborló magyarokat említ.³² Szádeczky-Kardoss Samu mutatta ki, hogy a *solitudo* nem elhagyott pusztaságot, hanem avarok lakta síkvidéket jelent.³³ Sőt egy sokat idézett bizánci kútfő révén a 10. század közepén is felbukkannak avarok. A *De Administrando Imperio* a horvátok által harcban legyőzött, majd közéjük költözött avarokról tartja azt, hogy ezek avar mivolta „máig” felismerhető.³⁴ Jóllehet e harmadik avar közösség inkább az Észak-Balkánon, semmint a Kárpát-medencében élt, de esetük az identitás hosszas megőrzését példázhatja: az említett avar-horvát háború ugyanis Hérakleios bizánci császár uralkodási idején (610–641) zajlott le.³⁵ Ha a „máig” jelentése valóban a *De Administrando Imperio*-t szerkesztő VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császárságába (913–959) ér bele, akkor egy horvát közegbe ékelt avar zárvány három évszázados önazonosság-megtartásáról beszélhetünk! Mivel ez a közlés inkább diplomáciai, semmint történeti jellegű, érvényét lehet a 10. század derekára vonatkoztatni, amikor a mű elkészült.³⁶

²³ FRISNYÁK 1990, 123–124; GÁLL 2013a, I. 31–32.

²⁴ GÁLL 2014, 93–94.

²⁵ ENDES 1938, 9.

²⁶ A korszak írott kútfőinek történeti, nyelvi kommentárokkal ellátott gyűjteménye: SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF. 272–308. A szakirodalomból l. PRAY 1761, 291; VÁCZY 1974; POHL 1988, 288–331; SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 28–29; SZŐKE 1996, 21–43; SZŐKE 2014, 9–25.

²⁷ LÁSZLÓ 1978, 164–192; SZŐKE 1999, 73–82.

²⁸ VÁCZY 1974, 1058–1060; SZŐKE 1999, 81.

²⁹ OLAJOS 2001. Különösen a *Suda Lexikon* szövegét és kritikáját lásd ugyanott 13–43.

³⁰ CBC. 40; NÓTÁRI 2000, 98–99. Vesd össze OLAJOS 2001, 116.

³¹ PERTZ, MGH. SS. I. 50, 66, 76; PERTZ, MGH. SS. III. 140. Ugyanezt 865-nél egy másodlagos forrás közli. *Annales Altahenses Maiores* 60.

³² Regino: *Chronicon* 132.

³³ SZÁDECZKY-KARDOSS 1983a, 198; SZÁDECZKY-KARDOSS 1993, 232–233.

³⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF. 214. Vesd össze DAI. 142–143.

³⁵ SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF. 152–155, 213–215.

³⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS 1996, 28–29; OLAJOS 2004; OLAJOS 2012, 207.

A horvátok közt lakozó avaroktól a Kárpát-medencéhez visszatérve hangsúlyozandó: ma már régészek is érvelnek amellett, hogy az Avar Kaganátus lakosságának leszármazottai megérték a honfoglalást, és idővel a magyarság köznépi tömegét alkották.³⁷ Jóllehet a tárgyi kultúra átalakult, de az írott és a régészeti kútfők közötti ellentmondás áthidalható. A Karoling Pannónia monográ-fusa szerint, amíg a germánok, az avarok és a magyarok Kárpát-medencei megjelenése a térség népi összetételében is változást hozott, addig a Karoling Birodalom terjeszkedését nem kísérik ilyesfajta népmozgások, mert annak célja nem új haza keresése, hanem római példát követve bi-rodalmi terjeszkedés volt. Ehhez elégnék bizonyult az elit orientációváltásának kikényszerítése, vagy hatalmi pozícióinak elfoglalása, emellett a hódítók kereszténység műveltségének befogadása, akkulturációja.³⁸ Szóke Béla Miklós okfejtéséből jól érthető, miért nem maradt a tárgyi hagyaték „avar” jellegű a 9. század második felében, miközben az avar túlélést, amint láttuk, az írott kútfők bizonyítják.

Felmerült, hogy a Kárpát-medence steppei eredetű népessége Avarország bukása után nyelv-váltáson ment keresztül, és elszlávosodott.³⁹ Csakhogy e nézet láttán kettős kétely merül fel. Jelen volt-e egy ilyen nagy hatású szláv nyelvi/kulturális erő? Lett volna erre elég idő? Utóbbi kérdés a honfoglalás kronológiájára is irányul, és a jelen dolgozat utolsó alfejezetében érintendő; az elsőre viszont már most határozott nemleges felelet adható. A Kárpát-medencei szláv ajkú emberek eleve nem *egyetlen* szláv nyelvet vagy nyelvjárást beszéltek, illetve nem *egyetlenféle* szláv identitást vallot-tak magukénak.⁴⁰ A dunai Bulgária hordozhatna még ilyen elszlávosító erőt, hiszen fennhatósága kiterjedt a 9. századi Kárpát-medence délkeleti részére, csakhogy ez a jelenlét a korábban vélteknél szerényebb volt, ráadásul ebben a korban a „bolgár” identitás tartalma átalakuláson ment keresztül: jelölt *már* déli szláv, de jelölt *még* steppei eredetű onogur közösséget.⁴¹ Számba vétethetne ugyan a *Nagymorva Birodalom*, csak a három fő tényező hibázik belőle: a *nagy*, a *morva* és a *birodalom*. Va-lójában arról van szó, hogy a *De Administrando Imperio* többször is felemlít egy „Megale Moravia” nevű politikai alakulatot, ám ezt nem a Cseh–morva-medencébe, hanem a Száva–Al-Duna vidékére helyezi. Még hozzá elég egyértelműen: tájolása szerint ez a magyarok által megsemmisített „Megale Moravia” a 10. századi Magyarországtól délre terült el, aztán Sirmium (Szávaszentdemeter) és Bel-grád (Nándorfehérvár) városaival pontosítja a helymeghatározást, majd a vele szomszédos népek közé a horvátokat és a bolgárokat is felsorolja.⁴² Ezt a „nagymorva” jelenséget 1784 óta vitatják tudományon belül és kívül.⁴³ Magam arról győződtem meg, hogy „Megale Moravia” nem azonos a Cseh–morva-medence egykori Morva Fejedelemségével, hanem egy rövid ideig fennállt és ke-véssé jelentős politikai alakulat lehetett Nándorfehérvár és Szávaszentdemeter térségében.⁴⁴ Északi határai bizonytalanok, de a Magyar Alföldre való kiterjedését sem írott, sem tárgyi emlékek nem gyámolítják. „Megale Moravia” ilyenformán nem *Nagy*, hanem *Régi Morávia*, *Ómorávia* volt, amint azt a jezsuita történettudós, Katona István is gondolta.⁴⁵ Tény, hogy Katona ezen Ómoráviát még északra helyezte; az is világos, hogy a déli elmélet eddigi követői Juraj Szklenártól Senga Toruig ezt az indokoltnál nagyobb kiterjedésűnek vélték:⁴⁶ hanem a *De Administrando Imperio* által adott lokalizálás hiteles adat, amelyet megerősít egy korábbi kútfő is. A 9. századi Bajor Geográfus észak-ról délre haladva két helyen, elkülönítve hoz morvákra utaló nevet (*Marharii* és *Merehanos*), s ez

³⁷ SZÓKE 1996, 43; TOMKA 1997, 74–75. Az avar kor keltezési anomáliáinak kritikáját lásd SZENTPÉTERI 2006.

³⁸ SZÓKE 2014, 25.

³⁹ KRISTÓ 1995, 144–147; KRISTÓ 2002, 53.

⁴⁰ Összefoglalóan I. MELICH 1925–1929; KNIEZSA 1938.

⁴¹ Az újabb irodalomból I. SZALONTAI 2001; KATONA-KISS 2010.

⁴² DAI. 64–65, 176–177, 182–183.

⁴³ A vita kutatástörténetéhez I. SZKLENÁR 1784; KATONA 1786; BOBA 1996; BÁLINT 1996; VESZPRÉMY 1996; ALB-RECHT 2003; PETROVICS 2005; KATONA-KISS 2012; LANGÓ 2012, 256–260.

⁴⁴ SZABADOS 2012, 224–228.

⁴⁵ KATONA 1789 (A latinul alkotó Katona István értelemszerűen a „*Vetus Moravia*” kifejezést használta).

⁴⁶ SZKLENÁR 1784, 1–122; SENGÁ 1983, 315–321. Ezek kritikájához lásd SZABADOS 2012, 226–228.

utóbbi a bolgárok (*Vulgari*) után sorolja.⁴⁷ Úgy vélem, az írott forrásaink kínálta csoportjelölők tágabb értelmezésével tudnánk ebben a vitás kérdésben előrelépni, még hozzá úgy, ha ezekhez a „Morávia” említésekhez nem akarunk okvetlenül „morva” etnikumot rendelni. Mindez azért sem lenne szerencsés, mert a szláv közösségeket sokszor az általuk lakott folyóvölgyek után nevezték el: a Balkánról elég a Timok folyó mentén élő timocsánokat említeni,⁴⁸ de ez a jelenség a keleti szlávok köréből szintén adatolt.⁴⁹ Már most Közép-Európában a Dunának két „Morava” nevű mellékfolyója is van. Északabbra a Morva/Morava folyik, s a mai cseh-morva területen át a Dévényi-kapunál bal felől ömlik a Dunába, míg délebbre a Morava a jelenlegi Szerbiában halad észak felé, és Szendrő környékén jobbról torkollik a Dunába; az egykori Római Birodalom *Moesia Superior* provinciájában ezt Margus néven tartották számon,⁵⁰ s e déli Morávára gond nélkül felfűzhető „Megale Moravia”. Aminél fogva ideje hát két „Moravia” létevel számolni a 9. században, mert az „egyetlen Moravia” leegyszerűsítés fölösleges fogalmi zavart gerjeszthet.⁵¹ E zavar kiküszöbölésével viszont nem kell „morva” etnikum, s főleg nem „morva” jellegű (???) tárgyi kultúra nyomát számon kérni az Észak-Balkán hagyatékától.⁵² A 9. századi Közép-Európa politikai viszonyait rendszerszerűen szemlélve pedig az látszik, hogy a Bizánci Birodalom és a dunai Bulgária előterében ugyanúgy nem fér el egy „nagy morva birodalom”, mint északon, a Keleti Frank Birodalom árnyékában! A téma további taglalása helyett itt annak tudatosítása fontos, hogy ha a ténylegesen létező Horvátország sem volt képes az általa legyőzött avarok „avarságát” jó eséllyel egész a 10. század közepéig eltüntetni, akkor hogyan szlávósított volna el tömegeket néhány évtized alatt egy „nagymorva” fantombirodalom?

Mindezen elősorolt körülmények és tények logikai úton zárják ki annak lehetőségét, hogy az avar állam romjain szláv nyelvi többség szökkent szárba! A 9. század nagy talánya, hogy milyen nyelve(ke)n beszélhettek Avarország „avar” túlélői,⁵³ és ezek a nyelvközösségek mikor jelenhettek meg az avar steppe-állam lakosai között.

E kérdéskörön belül jelentkezik az „avar” nép (legalább valamekkora hányadának) magyar mivoltát feltételező elgondolás. A kétszeri bejövételt már legrégebbi krónikáink is vallják.⁵⁴ Tudományos történetírásunkban Nagy Géza vetette fel azt, hogy „*Arpád nemcsak idegeneket, nemcsak rokon népeket, hanem magyarokat is talált e hazában.*” Őket a bolgárok között vélte felfedezni, és hivatkozott arra, hogy az Azovi-tenger melléki hun királyt, akinek székhelyén aztán Kuvrat feltűnik, Muagernek hívták, a Kuvrat által alapított Dulo-dinasztiát pedig a magyar mondák is ismerik.⁵⁵

⁴⁷ BOBA 1996, 41.

⁴⁸ OBOLENSKY 1999, 79.

⁴⁹ SHAW 2006, 32.

⁵⁰ MIRKOVIĆ 1977. Vesd össze COLLINGWOOD–STADE–ALFÖLDI 1980. (A vonatkozó rész Alföldi András munkája.)

⁵¹ Ez a leegyszerűsítés sajnos Boba Imre könyvével új lendületet kapott, mert az már a címében is Morávia – és nem „Megale Moravia” – történetének újragondolását tűzte ki célul. BOBA 1971. magyar fordítása BOBA 1996. Ezen „egyetlen” Morávia holléte köré szövődik az egymástól eltérő nézetet valló Vajda Tamás és Langó Péter gondolatmenete is. VAJDA 2007, 201–204; LANGÓ 2012, 256–260. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Püspöki Nagy Péter évtizedekkel korábban már elég világos fogalmazással szólt két Moráviáról. PÜSPÖKI NAGY 1978.

⁵² Már az északi Morávia leletanyagának „morvasága” is gyakorlatilag értelmezhetetlen. Bálint Csanád értékelte úgy, hogy a volt Csehszlovákia területén feltárt „nagymorva” régészeti kultúrának nincs „egyetlen olyan vonása sem, melyet ne lehetne avar, bizánci és frank gyökerekből levezetni.” BÁLINT 1996, 997.

⁵³ Kniezsa István őszintén megvallotta, hogy az avarok nyelvét nem ismerjük. KNIEZSA 1938, 434–435. Minden próbálkozás (személy- és méltóságnévi etimológiák) dacára a tudomány nem jutott előbbre. LIGETI 1986, 149.

⁵⁴ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 147–164, 255–286.

⁵⁵ NAGY 1895, CCCLII. Véleménye kétségkívül írott kútfőkön alapszik. Egyfelől az 530 körül a Fekete-tenger vidékén feltűnt „Muagerisz” kutrigur-hun király nevének a magyar népnévvel való összefüggését Moravcsik Gyula igazolta. MORAVCSIK 1927. Másfelől a magyarság eredetmítosza, a csodaszarvas-monda szerint a Meotisz ingoványai közül előjövő Hunor és Magor a nórablás során Dulának, az alánok fejedelmének két lányát vette feleségül. SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 145, 251. E monda hitelességét a néprajz-tudomány meggyőző erővel bizonyította be. BERZE NAGY 1927.

Az elméletet manapság László Gyula neve fémjelzi, aki a „kettős honfoglalás” kifejezést alkalmazta rá. László úgy tartja, hogy a 9. század végén bejövő magyarok nagy tömegű „előmagyarságot” találtak a Kárpát-medencében. Ők lehetnek a 670-es években bevándorolt griffes-indás kultúrájú kései avarok avagy „onogur-magyarok” leszármazottai.⁵⁶ László Gyula nagy hatású elmélete egyes fogadtatásra lelt. Bírálói közül Kristó Gyula a történeti és a nyelvi, Bálint Csanád a régészeti bizonyítás hiányosságait kérte számon rajta.⁵⁷ Másfelől viszont Szádeczky-Kardoss Samu, Olajos Terézia és Makkay János elfogadóbb álláspontra helyezkedett,⁵⁸ sőt a késő-középkor kutatója Engel Pál is pozitívan viszonyult László Gyula elméletéhez.⁵⁹ Mivel végzettségemet tekintve a történeti és a nyelvi vonatkozásokhoz szólhatok hozzá, a kérdés régészeti vetületével gyorsan végezhetek, hiszen magam nem vagyok régész, ezért e tudomány avatott szakértőire vár annak letisztázása, hogy a „griffes-indás” kultúra Kárpát-medencei feltűnése, és így a közép avar kor nyitánya (7. század utolsó harmada) egy új népesség betelepődését, avagy csupán az anyagi műveltségben beállt divatváltást tükrözi.⁶⁰ Ami a nyelvészetet illeti: ezen a ponton kell visszakanyarodnom Szádeczky-Kardoss Samu ama felismeréséhez, hogy a nyelvi adatoltság hiánya miatt nem dönthető el biztosan, mikor jelentek meg a magyarul beszélők a Közép-Duna-medencében, hiszen a római kor után és a 11. század előtt, amint azt nem lehet elégszer hangsúlyozni, nem képződött a Kárpát-medencének olyan rendszeres íráshagyatéka, amely reprezentatív erővel tanúskodhatnék a lakosság nyelvi megszólásáról.⁶¹ Mert valóban, legkorábbi nyelvemlékünk, amely nem pusztán tulajdonnévi szószeret, hanem alaktani következtetések levonására is alkalmas szöveg, a tihanyi apátság javára kiállított kiváltságlevélben őrződött meg 1055-ből.⁶² Viszont a Magyar Királyság latin nyelvű hivatalos írásbelisége a magyar mellett minden más Kárpát-medencei nyelvközösség adatainak sorsát ugyanúgy befolyásolta. Ennélfogva László Gyula joggal tette szavá azt, hogy a vele egyet nem értők a magyar etimológiájú helynevek keletkezését nem tartják elképzelhetőnek a 9–10. század előtt, míg a szláv eredetű helynevek magyarénál régebbi mivoltát nem vonják kétségbe, holott a magyar és a szláv toponímiai emlékek ugyanazokban az oklevelekben maradtak fenn!⁶³ Marad tehát a Szádeczky-Kardoss Samu megjelölte tág időkeret: a magyarul beszélők a római kor után bármikor megjelenhettek a Közép-Duna-medencében.

Azt persze nem tudhatjuk, hogy hány csoportjelölő mögött keressük ezt az esetleges „előmagyar” nyelvközösséget, mindenesetre történeti feljegyzések tanúskodnak arról, hogy az avar korban steppei eredetű népelemek költöztek be az Avar Kaganátusba. Az „előmagyar bejövétel” idejét egy onogur-bolgár herceg népéhez szokás kapcsolni. Két bizánci szerző, Nikephoros Patriarcha és Theophanes ad hírt arról, hogy a 7. század utolsó harmadában Kuvrat fejedelem negyedik fia „hadával” Pannóniába érkezett, s ott avar uralom alá került: ezt a Kuvrat-fit Kuber néven azonosította a kutatás.⁶⁴ Ám az ő esete problematikus, ugyanis kevéssel utóbb ellentétbe került az avar kagánnal, és „hadinépével” a Kárpát-medencéből bizánci területre vonult (*Miracula Sancti Demetrii*).⁶⁵ Vitatott annak megítélése, hogy kiknek az élén távozott Kuber: a vele érkezett onogur-bolgárok kifelé menet

⁵⁶ LÁSZLÓ 1978.

⁵⁷ KRISTÓ 1983; BÁLINT 1989, 233–235.

⁵⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS 1971; MAKKAY 1994, 123–139. Olajos Terézia fontos kívánalmat támasztott a „kettős honfoglalás” teóriájával szemben: ez csak akkor lehet valószerű, ha a késő avar kor steppei eredetű lakosságának leszármazottai megérték a magyarok honfoglalását. OLAJOS 2012, 205. Ez a kívánalom, amint fentebb – éppen Szádeczky Kardoss Samu és Olajos Terézia kutatásai nyomán – láthattuk, maradéktalanul teljesült.

⁵⁹ ENGEL 1990, 106.

⁶⁰ E problémát Bálint Csanád foglalta össze, aki a közép avar kor kezdete és a Kuber-féle bevándorlás okozati összefüggéseit alaptalannak tartotta. BÁLINT 2004b.

⁶¹ SZÁDECZKY-KARDOSS 1971, 7. Ebbéli nézetét éppen a kettős honfoglalásról tartott előadásában fejtette ki.

⁶² „postea Nogu azah feherea, inde ad Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea, post hec Petre zenaia hel rea” GYÖRFFY, DHA. I. 150. (43/I. sz.)

⁶³ LÁSZLÓ 1978, 115.

⁶⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF. 218–219. Vesd össze SZÁDECZKY-KARDOSS 1968.

⁶⁵ SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF. 219–220. Vesd össze BÁLINT 2004b, 46.

is követték-e őt, vagy Avarországban maradtak.⁶⁶ A *Miracula Sancti Demetrii* tágabb szövegösszefüggése utóbbit valószínűsíti, mivel arról értesít, hogy Kuber bizánci hadifoglyok leszármazottaival hagyta el az Avar Kaganátust. Szádeczky-Kardoss Samu és Olajos Terézia történeti rekonstrukciója értelmében a kagán előbb elválasztotta Kubert saját népétől, és a déli végekre helyezte őt egy nem-avar lakosság (elsősorban a bizánci hadifoglyok és utódaik) helytartójául; ezek után következett be az avar uralkodó és a bolgár herceg közötti kenyértörés, ami a kivonuláshoz vezetett.⁶⁷ Ezért valószínű, hogy Kuber nem azok élén távozott, akikkel érkezett, ilyenformán érdemes – sőt szükséges – a 7. századi onogur-bolgár betelepülőkkel népességgyarapító tényezőként számolnunk az Avar Kaganátus hátralévő életében.⁶⁸ A *Miracula Sancti Demetrii* alapján pedig legalább is elgondolkodtató, hogy a „hadinép” fogalmát szó mindig szó szerint vegyük, vagy hozzáértsük a harcosok családtagjait. Mindenesetre Kuber onogurjain kívül egy korábbi steppei csoport bejöveteléről is tudósítanak írott kútfők. Theophylaktos Simokattes beszéli el, hogy a „uar és khunni” közül való tarniakok és kotzagérosok (kutrigurok), esetleg a zabenderek (szabirok?) elpártoltak a türköktől, és az avar kagán népéhez csatlakoztak, ennek révén az Avar Kaganátus katonai ereje tízezer harccsal gyarapodott. Az esemény 595 tájára keltezhető.⁶⁹ Ha ezt a közlést szó szerint véve kizárólag hadviselő férfiak bevonulásával számolunk, még úgy sem tűnik életszerűnek, hogy e tízezer harcos közül egy sem alapított családot új hazájában; az ő esetükben is az a valószínűbb, hogy velük tartottak házastársaik és gyermekeik.⁷⁰

Világosan látszik ebből, hogy a „kettős honfoglalás” lehetőségének megvan a történeti forrásalapja, annál fogva tudományos elmélet; még ha tény és való, hogy további bizonyításra szorul, és jelen tudásunkkal csak találgathatjuk, hogy „hun”, „kutrigur”, „onogur”, és/vagy „avar” csoportjelölő alatt bújhatnak-e meg korai magyarok. A gond igazából az elnevezéssel van. A „kettős honfoglalás” kifejezés azért nem túl szerencsés, mert a „honfoglalás” szó szemlélete szerint egy népesség nem egyszerűen beköltözik a fogadó térbe, hanem új hatalmi identitást ad új hazájának. Márpedig „magyar” nevezetű honfoglalás nem mutatható ki a 9. század második fele előtt; így egy esetleges első magyar bejövetel nem hódítás, hanem békés bevándorlás lehetett. Ezért indokoltnak tartanék egy „kettős (többszöri) bejövetel” változatot alkalmazni, illetőleg Takács Miklós szavaival élve „*helyesebb lenne a magyar etnogenezis többágú, többmedrű lefolyásának a lehetőségéről beszélni.*”⁷¹

A néppé válás többágú folyamatához, egyszersmind az avar kori lakosság túléléséhez illeszthető a székelyek eredetkérdése. Az óriási szakirodalmat több kutatástörténeti munka fogja át,⁷² felmentve e sorok íróját a főbb tételek felmondása alól. Ehelyett arra a fejleményre kívánok rámutatni, hogy az újabb régészeti és embertani megfigyelések egyre kevésbé akarják a székelyek betelepülését a magyar honfoglaláshoz láncolni, akár a kabarság részét képező eszkil-bolgárokat keresve bennük;⁷³ ehelyett régebbi történettudományunk irányvonalához közelítenek. Benkő Elek reális lehetőségként értékeli azt, hogy a korai székelység az eddig véltnél nagyobb arányban ölelte fel a – szerinte még Dunántúlon lakó – késő-avar népesség maradványát.⁷⁴ Révész László egyenesen azt valószínűsíti, hogy az őrségi és a háromszéki székelyek egy korábbi közös, de a

⁶⁶ SZÁDECZKY-KARDOSS 1983b, 169; BÁLINT 2004b, 46.

⁶⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF. 218–220; OLAJOS 2013, 530–531.

⁶⁸ Elgondolkodtató Szádeczky-Kardoss Samu alábbi felvetése: „Amennyiben a Bécsi Képes Krónika (*Chronicon Pictum Vindobonense*) 26. caputjának a 677-es évszáma a magyarok »második« bejöveteléről Pannoniába nem teljesen légből kapott, úgy egy olyan elveszett forrás szolgálhatott ennek a datálásnak az alapjául, amelyik az onog(und)uroknak a Pannoniába vándorlásáról szólt.” SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF. 219. (kommentár) Vesd össze SZENTPÉTERY, SS. *Rer. Hung.* I. 284.

⁶⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF. 107–108. Vesd össze Theophylaktos 249–250.

⁷⁰ SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF. 107. (kommentár)

⁷¹ TAKÁCS 2006, 80; SZABADOS 2015a, 14.

⁷² HÓMAN 1921; KORDÉ 1991; KORDÉ 1993; BENKŐ 2012, 12–32.

⁷³ GYÖRFFY 1959, 63–76; KRISTÓ 1996, 7–47, 135–157.

⁷⁴ BENKŐ 2012, 70–71.

Kárpát-medencén belül közelebről meg nem határozható területről rajzoltak ki a nyugati és a keleti határszélekre.⁷⁵ Ezen következtetések történeti előképének tekintendő Hóman Bálint okfejtése, amelynek értelmében a székelyek az Avar Kaganátus egy steppei eredetű „hún-török” népcsoportját képezték, akik az avar birodalom felbomlása után húzódtak Erdélybe; jelenlétük tehát a magyar honfoglalás előttről való.⁷⁶ Hóman álláspontja pedig legkorábbi historiográfiánkat idézi fel, hiszen a székelyek – mint „Attila népe” – Anonymusnál és a krónikákban egyaránt ősfoglalóként jelennek meg.⁷⁷ Benkő és Révész eredményei a vegyes érvelés nélkül támogatják Hóman hagyománybarát felfogását, illetve megmutatják, hogy újólag feltett kérdésekre régies választ is lehet adni.

A múltból alkotott tudás tehát ugyanúgy mozgásban van, mint maga a múlt. A mozgást a gondolkodás eleveisége élteti, főleg amikor egy fontos korszak alig engedi közel magához kutatóit. A Kárpát-medence 9. százada éppen egy ilyen korszak. Így ezért csak a vázlat vázlatával vázolhatom, hogy jelen tudásommal milyen képet látok valószerűnek. Úgy tartom, a térséget zömében a steppéről érkezett népek leszármazottai lakták: ők más és más neveken tűnnek ki a krónikákból, ami részint az írói tájékozottság eltérő fokára, részint a „hun” és „onogur” csoportok valós különbségeire vall. A szláv közösségek Kárpát-medencei jelenléte az avar kortól igazolható,⁷⁸ mint ahogy a 800-as évek elejétől bajor betelepülők is érkeztek Pannóniába.⁷⁹ Mindazonáltal sem a 9. századi lakosok etnikai megoszlását, sem a helyben találtak és a magyar honfoglalók létszámárányát nem tudjuk felbecsülni.

Egy újabb közvetett adalék azonban nemcsak arra enged következtetni, hogy a steppei eredetű népelemek (legalább relatív) többséget alkottak, hanem arra is, hogy közöttük lehettek „előmagyarok” is. Emlékeztet, hogy Álmos népe éppen a honfoglalás idején kétnyelvű volt, mivel a magyarok és a hozzájuk csatlakozott kabarok megtanulták egymás nyelvét.⁸⁰ Ehhez képest az 1055-ös tihanyi alapítólevélben és a későbbi keletkezésű emlékekben nyoma sincs már annak, hogy a „magyar” nyelv használói körében valamiféle kétnyelvűség dívott volna. Az I. András-kori magyar szövegfoszlányok ugyanabból a nyelvből vették, mint amelyikből később a *Halotti Beszéd* prózája, majd az *Ómagyar Mária-siralom* lírája formálódott ki. Nem is oly lassan ment végbe a steppéről jött nyelvek harca/egységesülése, amiből az következik, hogy az egyik többségi és/vagy hatalmi pozíciójánál fogva fölötte állt a többinek. Domináns jellege annak dacára érvényesült, hogy ez a nyelv nem a beszélőinek teljes létszámában jutott a Kárpátok közé! Tudni való, hogy a *De Administrando Imperio* leírja: a magyarság egykor kettészakadt, az egyik Etelközbe, a másik „Perzsia vidékére” vonult, de a két „fél” a 950-es években is élő kapcsolatot tartott egymással, Julianus barát viszont megint egy másik keleti magyar közösségre lelt a Volga mentén 1236-ban (*Ungaria Magna*).⁸¹ Ilyenformán három elkülönült tömbben éltek magyarok, akik közül csak a legnyugatibb néprész jutott a Kárpátok közé. Még ha a magyar-kabar kétnyelvűség nyilván nem egyenrangú felek kapcsolatából állt elő, a magyar nyelv hatalmi pozíciója eleve viszonylagos lehetett, ráadásul a dunai bolgárok és a kijevi Rusz esete azt példázza, hogy egy elit politikai dominanciája önmagában még nem biztosít túlélést az elit nyelve számára; arra a nyelv (legalább relatív) többségi pozíciója nagyobb esélyt adhat. Ebből a megfontolásból sem elvetendő hát egy avar kori „elő-magyar” nyelvközösséggel számolni Közép-Európában.

⁷⁵ RÉVÉSZ 2013, 624.

⁷⁶ HÓMAN 1921, 107.

⁷⁷ SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. I. 101, 162, 278–279.

⁷⁸ Az írott emlékek közül lásd például SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF. 133–134, 173–174.

⁷⁹ A hatalmi és kulturális mozgásokat jól szemlélteti SZŐKE 1998.

⁸⁰ DAI. 174–175.

⁸¹ DAI. 170–175; SZENTPÉTERY, SS. RER. HUNG. II. 539–540.

KÖVETKEZTETÉSEK AZ IDŐRENDRE VONATKOZÓLAG

Nem kisebb horderejű kérdés az sem, hogy Álmos népe mikor ismerkedett meg a helyben lakókkal; ezen a ponton kell felvenni az időrend elejtett gondolati szálát. A történeti köztudat a 19. század vége óta 895-höz rögzíti a honfoglalás dátumát,⁸² de az egyes évszámok már egy ideje újragondolásra ösztönöznek. Hinkmar reimsi érsek 862-hez egy *Ungri* nevezetű, eladdig ismeretlen ellenség (*hostes inexperti*), hadjáratát jegyzi be.⁸³ A szakmai közvélekedés ezt az Etelközben/Dentümgogyerben élő magyarok legkorábbi nyugat-európai előfordulásának tekinti, ám László Gyula különvéleménye szerint a 862. évi adat még a Kárpát-medencei onogurokra vonatkozik, és ezt Német Lajos keleti frank király (843–876) 860-ban kiadott oklevelének „*Uuangeriorum marchia*” említésével vetette össze.⁸⁴ Erre az oklevélre Olajos Terézia hívta fel a magyar tudomány figyelmét, ám ő óvatosabban fogalmaz, és csak egyik lehetőségként veti fel, hogy itt egy korábbi bejövétel „magyarjainak” emlékezete csapódott le.⁸⁵ Minthogy a régi korokban nevek és az általuk jelölt népek kapcsolata szövevényesen alakult, ezt a lehetőséget nem zárhatjuk ki. Mégsem valószínű, hogy ebben László Gyulának lenne igaza. Ugyanis egy közösség azonosításakor nem pusztán a nevére, de viselkedésére is ajánlatos odafigyelni; márpedig itt azt látjuk, hogy két csoport ellentétes magatartást tanúsít. Az egyik megkeresztelkedik, és adót fizet a frankoknak,⁸⁶ a másik épp a Frank Birodalomra támad. Előbbiek az „avarok” (akár „hun”, akár „onogur” nevezettel), utóbbiak a „magyarok” (862-ben történetesen *Ungriként* említve). Miközben tehát a békés „avarok” új vallásra térnek a Karoling Pannóniában, azonközben egy harcias nép jelenléte körvonalazódik ugyanott, akiknek Nyugat-Európát elérő katonai ereje hatékonyságra és jó helyismeretre vall.⁸⁷ Ezeknek tényét erősíti a *Salzburgi Évkönyvek* 1921-ben felfedezett szövegváltozata, amely 881-hez ezt az eseményt rendeli. „*Az első csata a magyarokkal Bécsnél. A második csata a kabarokkal Culmite mellett.*” (*Primum bellum cum Ungaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite.*)⁸⁸ Erősen hiányos ez a közlés, mert hallgat arról, hogy mely napokon milyen kimenetellel folytak a harcok, de két dolog legalább egyértelmű. Egyrészt az, hogy a csaták helyszíne a Bécsi-medence (Bécs és Kullmitz vagy Kulmberg),⁸⁹ másrészt az, hogy a kabarok fegyvertársi minősége bizonyítja: itt Álmos magyarjai, és nem pannóniai „onogur magyarok” harcoltak, hiszen a kabarok még Kelet-Európában váltak ki a Kazár Kaganátus kötelékéből, hogy a Magyar Nagyfejedelemséghez csatlakozzanak.⁹⁰ Afelől viszont megint csak találgatni lehet, hogy a magyarok és a kabarok honnan vonultak a Bécsi-medencébe, és hová térhettek vissza onnan. Biztos, hogy még Etelközbe/Dentümgogyerbe, vagy már egy Kárpátokon belüli támaszpontra? A kérdés a honfoglalás időrendjét feszegeti.

Érdekes, de a kronológia újragondolása a német archeológiában merült fel. Mechtild Schulze-Dörrlamm régészeti anyagra támaszkodva kísérelt meg egy relatív tipokronológiai rendszert kialakítani. Ennek eredményeképpen a 10. századra keltezett anyagot két fázisra osztotta, egy 9. század második felére/utolsó harmadába, valamint egy 10. század első felébe eső horizontra.⁹¹ Végző soron a magyarság Kárpát-medencei jelenlétét a 9. század második felétől számította. Felvetése vegyes fogadtatásra talált a hazai régészek körében.⁹² Kedvezően állt hozzá Mesterházy Károly, és a magyarság 895 előtti alapos helyismeretét hangsúlyozta.⁹³ A közelmúltban Szőke Béla Miklós egy ré-

⁸² PAULER 1880. Ehhez lásd még például HÓMAN 1935, 115–121; GYÖRFFY 1984, 577–605; KRISTÓ 2003, 7–25.

⁸³ *Annales Bertiniani* 60.

⁸⁴ LÁSZLÓ 1978, 172.

⁸⁵ OLAJOS 1969.

⁸⁶ PERTZ, MGH. SS. I. 50, 66, 76; PERTZ, MGH. SS. III. 140; CBC 40.

⁸⁷ SZABADOS 2015b, 128–129.

⁸⁸ MGH. SS. XXX/2. 742.

⁸⁹ HKÍF. 209.

⁹⁰ DAI. 174–175.

⁹¹ SCHULZE-DÖRRLAMM 1984; SCHULZE-DÖRRLAMM 1988.

⁹² LANGÓ 2007, 227–241.

⁹³ MESTERHÁZY 1989–1990; MESTERHÁZY 1996.

gészeti törvényszerűséggel érvelt a honfoglalás kor előrehozatala mellett. Annak, hogy a 9. század második feléből a magyarok tárgyi hagyatéka nehezen mutathatóak ki, szerinte a „honfoglalók első nemzedéke” jelenség az oka. Ez annyit tesz, hogy a keletről újonnan megjelent népek első nemzedéke régészetiileg kimutathatatlan. Így volt ez a szarmatákkal, így az avarokkal: az írott kútfők és – a gyakran pénzzel – keltezett leletanyag között egy emberöltő a hiátus. Szakmai illetékesség híján a régészeti okfejtéseket nem tisztelnem minősíteni. Szőke Béla Miklós ugyanakkor történelmi érvekkel is előállt. Költői kérdésként merült fel nála: 862-ben megérte-e a magyar harcosoknak vállalni a hosszú utat Etelközéből az Alpok előteréig, kockáztatva azt, hogy mire odaérnek, addigra okafogyottá válik a megbízatás? Nyilván nem, s ezek a magyarok 862-re már a Kárpát-medencében éltek, a forgandó hadszerencse miatt nem tudtak volna bekapcsolódni a küzdelmekbe. A magyarok legkésőbb a 9. század közepétől fogva jelen lehettek a Kárpát-medencében, s ott számottevő katonai erőt képviseltek; a 880-as évek elején be tudtak avatkozni a Karoling Birodalom keleti végeinek eseményeibe. Elgondolkodtató Szőke azon meglátása is, hogy a salzburgi annalista képes volt pontosan megkülönböztetni a magyarokat és a kabarokat, amit nem tehetett volna meg egy számára majdnem ismeretlen ellenség láttán.⁹⁴

Jóllehet a 862-es hadjárat célterületét közelebbről nem ismerjük, Szőke Béla Miklós azon végkövetkeztetése mindenképpen meggyőző, miszerint a honfoglalás több évtizeden keresztül zajló eseménysor volt,⁹⁵ és jóval 895 előtt vette kezdetét. Visszautalva a 881-ben vezetett hadjáratra, a magyar és kabar harcosok bázisát, kiindulási és visszavonulási területét magam szintén jobban el tudom képzelni *már* a Kárpát-medencében *is*, mint *még kizárólag* Etelközben, a nehezen átlátható hegykoszorún túl. Aztán ha valóban a Kárpátok övezte tér bocsátotta ki és fogadta vissza a Bécsei-medencében hadakozókat, milyen lehetett a bázisuk? Pusztán katonai támaszpont, vagy már olyan szállásföld, ahol a társadalom békés többsége: asszonyok, gyermekek, öregek, no meg az állatokat tartó és a földet művelő férfiak zöme várta hazatérésüket? Nyilván nem meglepő, ha én az utóbbi eshetőséget vallom.

A Közép-Duna-medence 9. századának e nagymértékű átértelmezése olyan történelmi rekonstrukciót kínál, amelyben a *tér*, az *idő* és az *okság* összefüggései a töredékes tudás dacára is működőképes rendszert alkotnak. A *tér* szereplőiről az előző alfejezet szólt. Az *idő* kérdéséhez annyi kívánczik még, hogy ha a 822-es frankfurti avar követjárás nem tekintendő az avarság végidejének, továbbá a magyarok 862-ben már a Kárpátokon belül (is) éltek,⁹⁶ akkor az „avar kor” és a „magyar kor” között csupán negyvenévnnyi időárok húzódik; fele olyan széles, mint ahogy azt a korábbi felfogás alapján vélnénk. Végül, ami az *okság* dolgát illeti: a honfoglalóknak a helyben találtak többségével való kulturális (és részben etnikai?) rokonsága, ha tényleg fennáll, máris jobban érthetnénk, miként ment végbe zökkenőmentesen a Kárpát-medence magyar birtokba vétele. Az avarok, amint azt láttuk, legkésőbb 862-től érintkezhetek a nyugatra tartó magyarokkal, ám összetűzésüknek semmi nyoma sincs, holott a magyar hadak felvonulási útvonala keresztülhaladt az avar szállásterületeken. Ehhez képest Reginótól tudjuk, hogy amíg a magyarok „a pannonok és az avarok pusztáin” halásztak és vadásztak, addig a karantánokat, a morvákat és a bolgárokat támadásaik sújtották.⁹⁷ Etnikus szempontra kiélezve ebből az látszik, hogy a karantánok, a (déli) morvák és a bolgárok iránti harcias magatartást a magyarok nem tanúsították az avarokkal szemben! A legóvatosabb becsléssel szólva is jóindulatú semlegesség állt fenn az avarok és a magyarok között; mindez elősegítette a Kárpát-medence sikeres magyar integrációját, az új steppe-birodalom kiépülését Közép-Európában.

⁹⁴ SZŐKE 2014, 108–110.

⁹⁵ SZŐKE 2014, 110.

⁹⁶ SZŐKE 2014, 9–42, 108–110. Vesd össze *Annales Regni Francorum* 159; *Annales Bertiniani* 60.

⁹⁷ Regino: *Chronicon* 132. Mindez jól beleillik az események rendjébe. A honfoglalás hadtörténelmi szempontú újraértékelése során arra figyeltem fel, hogy a Nyugat-Európát ért magyar támadások nyomai egyre sűrűbben sorjáztak (881, 892, 894, 895, 898?, 899–900, 900, 901, 902, 903, 904–905, 906) a védekezve vívott győztes pozsonyi csatáig (907), és persze azon túl. A tömör adatsorból a Magyar Nagyfejedelemség biztonságérzete világlik ki, amit az is táplált, hogy kiépülő hatalmára nem ellenségként tekintettek a régebbi lakosok. SZABADOS 2010b, 215–223.

IRODALOM

FORRÁSOK

- Annales Altahenses Maiores* Annales Altahenses Maiores. Ex recensione W. de GIESEBRECHT et Edmundi L. B. ab OEFELE. Editio altera. Recognovit Edmundus L. B. ab Oefele. Hannoverae, 1891. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 4).
- Annales Bertiniani* Annales Bertiniani. Recensuit G. WAITZ. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi V.) Hannoverae 1883.
- Annales Regni Francorum* Annales Regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829. Qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi. Post editionem G. H. PERTZII recognovit Fridericus KURZE. Hannoverae, 1895. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi 6.)
- CBC WOLFRAM, H.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien.* Wien–Köln–Graz 1979.
- DAI Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. A görög szöveget fordította MORAVCSIK Gy. OLAJOS T. bevezető tanulmányával. Budapest 2003. (reprint)
- GOMBOS, CFHH. GOMBOS, A. F.: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I–III.* Budapestini 1937–1938.
- GYÖRFFY, DHA. GYÖRFFY, G.: *Diplomata Hungariae Antiquissima. Volumen I. 1000–1131.* Budapestini 1992.
- HKÍF. KRISTÓ Gy. szerkesztette: *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szeged 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.)
- Ibn Fadlán Ibn Fadlán: *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról.* Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta SIMON Róbert. Budapest 2007.
- MEH. GYÖRFFY Gy. (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* Budapest 2002.
- MGH. SS. XXX/2. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomi XXX. Pars II. Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Lipsiae 1934.
- NÓTÁRI 2000 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum.* A szöveget fordította és a bevezetőt írta Nótári T. *Aetas* 15 (2000)/3, 93–111.
- PERTZ, MGH. SS. I. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomus I. Edidit Georgius Heinricus PERTZ, Hannoverae 1826.
- PERTZ, MGH. SS. III. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Tomus III. Edidit Georgius Heinricus PERTZ, Hannoverae 1839.
- Regino, *Chronicon* Reginonis abbatis Prumiensis *Chronicon cum Continuatione Treverensi.* Recognovit Fridericus KURZE. (Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi. L.) Hannoverae 1890.
- RMKT I. Régi Magyar Költők Tára. I. Középkori magyar költői maradványok. Közzéteszi SZILÁDY Áron. Budapest 1877.
- RMKT II. Régi Magyar Költők Tára. II. XVI. századbeli magyar költők művei. Első kötet. 1527–1546. Közzéteszi SZILÁDY Áron. Budapest 1880.
- SCHWANDTNER, SS. Rer. Hung. I. SCHWANDTNER, J. G. von: *Scriptores Rerum Hungaricarum I.* Vindobonae 1746.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, ATF. SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai.* Budapest 1998.
- SZENTPÉTERY, SS. Rer. Hung. SZENTPÉTERY, E. (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum I–II.* Budapestini 1937–1938.
- Leo *Taktika* The *Taktika* of Leo VI. Text, translation and commentary by George DENNIS. Washington DC 2010 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Volume XLIX).
- Theophylaktos Theophylaktosz Szimokattész: *Világtörténelem.* Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta OLAJOS Teréz. Magyar Őstörténeti Könyvtár, Budapest 2012.

SZAKIRODALOM

- ALBRECHT 2003 ALBRECHT, S.: Geschichte der Großmährenforschung in den Tschechischen Ländern und in der Slowakei. Praha 2003.
- BÁLINT 1989 BÁLINT, Cs.: Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert. Wien-Köln 1989.
- BÁLINT 1996 BÁLINT Cs.: Magna Moravia a magyar Alföldön? Századok 130 (1996) 992–999.
- BÁLINT 2004a BÁLINT Cs.: A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. Varia Archaeologica Hungarica XVIa. Budapest 2004.
- BÁLINT 2004b BÁLINT Cs.: A középvárkor kezdete és Kuber bevándorlása. Archaeologiai Értesítő 129 (2004) 35–65.
- BÁLINT 2006 BÁLINT Cs.: Az ethnosz a korai középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai). Századok 140 (2006) 277–347.
- BENKŐ 2012 BENKŐ E.: A középkori Székelyföld I–II. Budapest 2012.
- BENKŐ–KOVÁCS 2010 BENKŐ E.–KOVÁCS Gy. (szerk.): A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Budapest 2010.
- BERTA 2001 BERTA, Á.: Álmos and táltos. Shaman 9 (2001)/2 99–117.
- BERZE NAGY 1927 BERZE NAGY J.: A csodaszarvas mondája. Ethnographia 38 (1927) 65–80, 145–164.
- BOBA 1971 BOBA, Imre: Moravia's history reconsidered. A reinterpretation of medieval sources. Hague 1971.
- BOBA 1996 BOBA I.: Morávia története új megvilágításban. Budapest 1996.
- BRATHER 2004 BRATHER, S.: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischer Altertumskunde. Band 42. Berlin 2004.
- COLLINGWOOD–STADE–ALFÖLDI 1980 COLLINGWOOD, R. G.–STADE, K.–ALFÖLDI, A. Chapter XIII. In: COOK, S. (ed.): The Latin West: Britain, Roman Germany, The Danube Lands. The Cambridge Ancient History. Volume XI. The Imperial Peace. Cambridge 1980, 511–554.
- CZEGLÉDY 1972 CZEGLÉDY K.: Gardizi „török” fejezetének magyarázatához (Álmos nevének származtatásához). Magyar Nyelv 58 (1972) 138–145.
- CSAPODI 1978 CSAPODI Cs.: Az Anonymus-kérdés története. Budapest 1978.
- CSÓKA 1967 CSÓKA J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XV. században. Budapest 1967.
- DEMÉNY 2001 DEMÉNY I. P.: A honfoglalás a folklórfilológus szemszögéből. In: GAZDA J. (szerk.): Kőrösi Csoma Sándor és a magyar történelem útjai. Sepsiszentgyörgy 2001, 89–99.
- DOBOS 2011 DOBOS A.: Az erdélyi soros temetők lovastemetkezései. In: Körösfői Zs. (szerk.): Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában. Molnár István Múzeum Kiadványai 3. Székelykeresztúr 2011, 377–403.
- DOBOS 2013 DOBOS A.: Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat VI–VII. (XVI–XVII.) kötet, 2011–2012. Kolozsvár 2013, 93–119.
- DOMANOVSKY 1906 DOMANOVSKY S.: Kézai Simon mester krónikája. Budapest 1906.
- ENDES 1938 ENDES M.: Csík-, Gyergyó-, Kászonszékek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Budapest 1938.
- ENGEL 1990 ENGEL P.: Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. Budapest 1990.
- FRISNYÁK 1990 FRISNYÁK S.: Magyarország történeti földrajza. Budapest 1990.
- GÁLL 2007 GÁLL E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi

- sír- és szórvány-fegyverleleteinek elemzése. *Hadtörténelmi Közlemények* 120 (2007) 395–474.
- GÁLL 2011 GÁLL E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetőinek és szórványleleteinek kutatástörténete. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat III–IV.* (2008–2010) 63–114.
- GÁLL 2013a GÁLL E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői I–II. Szeged 2013. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.
- GÁLL 2013b GÁLL E.: Roska Márton és az erdélyi régészet (tegnap és ma). Kritikai megjegyzések az erdélyi örmény-magyar tudós kora középkori tanulmányaihoz. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat VI–VII* (2011–2012) 27–57.
- GÁLL 2014 GÁLL E.: A periferikus 10. századi Erdélyi-medence. Néhány gondolat a 10. századi „magyar hatalmi hálózat erdélyi hódításáról”. *Korunk* 25 (2014)/8, 82–95.
- GÁLL–GERGELY 2009 GÁLL E.–GERGELY B.: Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. századi történetéhez. *Kolozsvár* 2009.
- GÁLL–LACZKÓ 2013 GÁLL E.–LACZKÓ N.: Doboka várkomplexuma. Tudomány-tudománypolitika és régészet a '60-as évektől napjainkig. Révész L.–Wolf M. (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről* 3. Szeged 2013, 83–125.
- GERICS 1961 GERICS J.: Legkorábbi gesta szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest 1961.
- GERICS 1995 GERICS J.: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995.
- GERICS–LADÁNYI 2006 GERICS J.–LADÁNYI E.: 11. századi magyar történeti események középkori történetírásunkban. *Századok* 140 (2006) 349–360.
- GOMBOCZ 1915 GOMBOCZ Z.: Árpád-kori török személyneveink III. *Magyar Nyelv* 11 (1915) 145–152.
- GREULE–SPRINGER 2009 GREULE, A.–SPRINGER, M. (Hrsg.): *Namen des frühmittelalters als sprachliche Zeugnisse und als Geschichtsquellen. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Band 66.* Berlin–New York 2009.
- GYÖRFFY 1959 GYÖRFFY Gy.: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről.* Budapest 1959.
- GYÖRFFY 1969 GYÖRFFY Gy.: A magyar egyházszerkezet kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 18 (1969) 199–225.
- GYÖRFFY 1984 GYÖRFFY Gy.: Honfoglalás és megtelepedés. In: Székely Gy. (szerk.): *Magyarország története. I. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* Budapest 1984, 577–650.
- GYÖRFFY 1993 GYÖRFFY Gy.: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok.* Budapest 1993.
- GYÓRY 1943 GYÓRY J.: Adalékok XI. századi krónikáinkhoz. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 67 (1943) 214–221.
- HOFFMANN 2010 HOFFMANN I.: A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. *Debrecen* 2010.
- HÓMAN 1921 HÓMAN B.: A székelyek eredete. *Magyar Nyelv* 17 (1921) 90–107.
- HÓMAN 1925 HÓMAN B.: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói.* Budapest 1925.
- HÓMAN 1935 HÓMAN B.: *Magyar történet I.* Budapest 1935.

- HOPPÁL 2002 HOPPÁL M.: Elbeszélés és emlékezet. Hoppál M. (szerk.): Elbeszélés és emlékezet. Tanulmányok Istvánovits Márton emlékezetére. Budapest 2002, 118–129.
- HOPPÁL 2014 HOPPÁL M.: Mítosz és emlékezet. Budapest 2014.
- HORVÁTH 1954 ifj. HORVÁTH J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954.
- IMRE 1880 IMRE L.: A Pannónia megvétéléről szóló ének. Figyelő IX (1880) 214–235.
- KATONA 1786 KATONA, S.: Examen vetustissimi M. Moraviae situs, cum vindiciis Anonymi Belae Notarii. Pestini, Budae et Cassoviae 1786.
- KATONA 1789 KATONA, S.: Vetus Moravia, rursus ad suos limites reducta. Budae 1789.
- KATONA-KISS 2010 KATONA-KISS A.: A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században. Hadtörténelmi Közlemények 123 (2010) 168–214.
- KATONA-KISS 2012 KATONA-KISS A.: Μεγάλη Μοραβία Szvatopluk országa. Hol voltak a morva végek? In: KISS P. A.–PITI F.–SZABADOS Gy. (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged 2011. június 1–3.) előadásai. Szeged 2012, 199–218.
- KNIEZSA 1938 KNIEZSA I.: Magyarország népei a XI. században. In: SERÉDI J. (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Budapest 1938, 365–472.
- KORDÉ 1991 KORDÉ Z.: A székelykérdés története. Múzeumi Füzetek 4, Székelyudvarhely 1991.
- KORDÉ 1993 KORDÉ Z.: A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében. Aetas 8 (1993)/3, 21–39.
- KOVÁCS 1994 KOVÁCS L. (szerk.): Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel I. Budapest 1994.
- KOVÁCS 2013 KOVÁCS L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: Révész L.–Wolf M. (szerk.): A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3, Szeged 2013, 511–604.
- KOVÁCS–VESZPRÉMY 1996 KOVÁCS L.–VESZPRÉMY L. (szerk.): A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel II, Budapest 1996.
- KRISTÓ 1983 KRISTÓ Gy.: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. In: Róna-Tas A. (szerk.): Szegedi Bölcsész-műhely ’82. Szeged 1983, 177–190.
- KRISTÓ 1986 KRISTÓ Gy.: A Képes Krónika szerzője és szövege. In: Képes Krónika. Ford. Bellus Ibolya. Budapest 1986, 459–516.
- KRISTÓ 1994 KRISTÓ Gy.: A magyar történeti irodalom a kezdetektől 1241-ig. Budapest 1994.
- KRISTÓ 1995 KRISTÓ Gy.: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8, Szeged 1995.
- KRISTÓ 1996 KRISTÓ Gy.: A székelyek eredetéről. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10, Szeged 1996.
- KRISTÓ 1997 KRISTÓ Gy.: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak). Századok 131 (1997) 234–275.
- KRISTÓ 2002 KRISTÓ Gy.: A korai Erdély (895–1324). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18, Szeged 2002.
- KRISTÓ 2003 KRISTÓ Gy.: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged 2003.
- LANGÓ 2007 LANGÓ P.: Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest 2007.

- LANGÓ 2012 LANGÓ P.: Délszlávok Nyitrán? Megjegyzések az alsó ívükön teker-
csejt drótdíszes karikaékszerek klasszifikációja kapcsán. Kiss P. A.–Piti
F.–Szabados Gy. (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII.
Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai.
Szeged 2012, 237–280.
- LÁSZLÓ 1978 LÁSZLÓ Gy.: A „kettős honfoglalás”. Budapest 1978.
- LETHENYEI 1790 Anonymus, az az: Béla Királynak nevetlen Iró Deákja a’ ki ama Hét-
Magyaroknak Szittyából Álmos Hertzeg’ vezérlése alatt lött ki-jöve-
teket meg-irta. Most peniglen Deák nyelvből Magyarra fordította és a’
Nemes Magyar Nemzetnek fel-ajánlotta Lethenyi János. Pest 1790.
- LIGETI 1986 LIGETI L.: A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. Magyar Nyelv 82
(1986) 129–151.
- MAGYAR 2004 MAGYAR Z.: Kalotaszegi népmondák. Magyar Népköltészet Tára V, Bu-
dapest 2004.
- MAKKAY 1994 MAKKAY J.: A magyarság keletkezése. 2. átdolgozott és bővített kiadás.
Szolnok 1994.
- MÁTÉFFY 2012 MÁTÉFFY, A.: The Hind as the Ancestress, Ergo Virgin Mary —
Comparative Study About the Common Origin Myth of the Hun and
Hungarian People. Sociology Study 19 (2012) 941–962.
- MELICH 1925–1929 MELICH J.: A honfoglaláskori Magyarország. A magyar nyelv-
tudomány kézikönyve 1/6. Budapest 1925–1929.
- MESTERHÁZY 1980 MESTERHÁZY K.: Nemzeti szervezet és az osztályviszonyok kialaku-
lása a honfoglaló magyarságnál. Budapest 1980.
- MESTERHÁZY 1989–1990 MESTERHÁZY K.: A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás
kori emlékek időrendje. *Agria XXV–XXVI* (1989–1990) 235–274.
- MESTERHÁZY 1993 MESTERHÁZY K.: A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve.
Századok 127 (1993) 270–311.
- MESTERHÁZY 1996 MESTERHÁZY K.: Avarok, szlávok, magyarok a Bükk-hegységben.
Századok 130 (1996) 861–876.
- MIRKOVIĆ 1977 MIRKOVIĆ, M.: Einheimische Bevölkerung und römische Städte in der
Provinz Obermösien. Temporini, H.–Haase, W. (Hrsg.): *Aufstieg und
Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spie-
gel der neueren Forschung II. Prinzipat. Sechster Band.* Berlin–New
York 1977, 811–848.
- MORAVCSIK 1927 MORAVCSIK Gy.: Muagerisz király. *Magyar Nyelv* 23 (1927) 258–271.
- MORAVCSIK 1983 MORAVCSIK Gy.: Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der
Geschichte der Türvölker. Berlin 1983.
- NAGY 1895 NAGY G.: Magyarország története a népvándorlás korában. In: Szilágyi
S. (szerk.): *A magyar nemzet története I. Magyarország a királyság
megalapításáig.* Budapest 1895, CCLII–CCCLII.
- NAGY 2004 NAGY M. M.: A magyar hadtörténelem földrajzi alapjai. In: Frisnyák
S.–Csihák Gy. (szerk.): *Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvé-
delmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920)* Nyíregyháza–
Zürich 2004, 3–15.
- NÉMETH 1991 NÉMETH Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1991.
- OBOLENSKY 1999 OBOLENSKY, D.: A Bizánci Nemzetközösség. Budapest 1999.
- OLAJOS 1969 OLAJOS T.: Adalékok a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késői avar kori etni-
kum történetéhez. *Antik Tanulmányok* 16 (1969) 87–90.
- OLAJOS 2001 OLAJOS T.: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. *Szegedi
Középkortörténeti Könyvtár* 16, Szeged 2001.
- OLAJOS 2004 OLAJOS T.: Az avar továbbélés kérdéséről. In: Erdei Gy.–Nagy B. (szerk.):
Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére.

- OLAJOS 2012 Monumenta Historica Budapestiensia XIV, Budapest 2004, 111–118.
OLAJOS T.: A magyar „kettős honfoglalás” teóriájáról. In: Olajos T. (szerk.): Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok. Szeged 2012, 202–208.
- OLAJOS 2013 OLAJOS T.: A Kárpát-medencei onogurok történetéhez. Balogh E.–Homoki-Nagy M. (szerk.): Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tomus LXXV, Szeged 521–532.
- ORMOS 2005 ORMOS I.: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei. Hadtörténelmi Közlemények 118 (2005) 733–781.
- PAIS 1975 PAIS D.: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest 1975.
- PAULER 1880 PAULER Gy.: Lebedia, Etelköz, Millenarium. Századok 14 (1880) 1–21, 97–117.
- PETROVICS 2005 PETROVICS I.: Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Budapest 2005.
- POHL 1988 POHL, W.: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822. n. Chr. München 1988.
- POHL–GANTNER–PAYNE 2012 POHL, W.–GANTNER, Cl.–PAYNE, R. editors: Visions of Community in the Post-Roman World. The West, Byzantium and the Islamic World, 300–1100. Farnham 2012.
- POHL–MEHOFER 2010 POHL, W.–MEHOFER, M. (Hrsg.): Archaeology of identity – Archäologie der Identität. Wien 2010.
- POHL–ZELLER 2012 POHL, W.–ZELLER, B. (Hrsg.): Sprache und Identität im frühen Mittelalter. Wien 2012.
- PRAY 1761 PRAY, G.: Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae 1761.
- PRAY 1774 PRAY, G.: Dissertationes historio-criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae 1774.
- PÜSPÖKI NAGY 1978 PÜSPÖKI NAGY Péter: Nagymorávia fekvéséről. Valóság 21 (1978)/11, 60–82.
- RÉVÉSZ 1997 RÉVÉSZ L.: Kristó Gyula könyvéről. Századok 131 (1997) 215–233.
- RÉVÉSZ 2006 RÉVÉSZ L.: Magyar honfoglalás kori sírok keltezési lehetőségei. Régészeti keltezés – természettudományos keltezés. Arrabona 44/1. Ünnepi kötet a 65 éves Tomka Péter tiszteletére. Győr 2006, 411–440.
- RÉVÉSZ 2008 RÉVÉSZ L.: Heves megye 10–11. századi temetői. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5, Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2013 RÉVÉSZ L.: Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepülésének kérdéséhez. In: Révész L.–Wolf M. (szerk.): A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegei Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3, Szeged 2013, 605–628.
- SCHULZE-DÖRRLLAMM 1984 SCHULZE-DÖRRLLAMM, M.: Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899–955 n. Chr.) Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 31 (1984) 473–514.
- SCHULZE-DÖRRLLAMM 1988 SCHULZE-DÖRRLLAMM, M.: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 35 (1988) 373–478.
- SENGA 1983 SENGA T.: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. Századok 117 (1983) 307–345.
- SHAW 2006 SHAW, D. J. B.: Russia’s geographical environment. In: Perrie, M. (ed.):

- The Cambridge History of Russia. Volume I. From Early Rus to 1689. Cambridge 2006, 19–43.
- SINOR 2005 SINOR D.: Az őstörténet és etnogenezis problémáiról. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tomus CXXI. Szeged 2005, 3–14.
- SUDÁR 2007 SUDÁR B.: Ádil szultán és az igricek „csácsogó” éneke. Egy nogáj epikus ének történeti háttéréről. Szemerkenyi Á. (szerk.): Folklór és történelem. Budapest 2007, 241–267.
- SZABADOS 2006 SZABADOS Gy.: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Budapest 2006.
- SZABADOS 2010a SZABADOS Gy.: Ünöbéli asszony. A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája. Csörsz Rumen I. (szerk.): Ghesaurus. Tanulmányok Szentmátoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára. Budapest 2010, 23–34.
- SZABADOS 2010b SZABADOS Gy.: A magyarok bejövételének hadtörténeti szempontú újraértékelése. Hadtörténelmi Közlemények 123 (2010) 215–235.
- SZABADOS 2011 SZABADOS Gy.: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26, Szeged 2011.
- SZABADOS 2012 SZABADOS Gy.: Avar pusztalakók és birodalmi nagymorvák. A 9. századi Kárpát-medence politikai és ethnikai viszonyairól. Kiss P. A.–Piti F.–Szabados Gy. (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai. Szeged 2012, 219–235.
- SZABADOS 2015a SZABADOS Gy.: „Termékeny bizonytalanság” – Észrevételek a „kettős honfoglalás” elméletéről. Acta Historica CXXXVIII. Szeged 2015, 3–15.
- SZABADOS 2015b SZABADOS Gy.: Avar–magyar találkozó. Helyszín, időpont? Balogh Cs.–Petkes Zs.–Sudár B.–Zsidai Zs. (szerk.): ... in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére. Budapest–Kecskemét 2015, 121–141.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1968 SZÁDECZKY-KARDOSS S.: Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avarkori régészeti leletanyag. Antik Tanulmányok (Studia Antiqua) 15 (1968) 84–87.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1971 SZÁDECZKY-KARDOSS S.: A kettős honfoglalás kérdéséhez (Rövid előadásvázlat). Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásaiból 1, Szeged 1971.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1983a SZÁDECZKY-KARDOSS S.: A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. Megjegyzések az Einhard-féle Nagy Károly-életrajz 15. fejezetéhez. In: Róna-Tas A. (szerk.): Szegedi Bölcsészmuhely '82. Szeged 1983, 191–210.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1983b. SZÁDECZKY-KARDOSS S.: Az avarok kora (567/568–805). Írott történetük. In: Kristó Gy. (szerk.): Szeged története I. kötet. A kezdetektől 1686-ig. Szeged 1983, 162–170.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1993 SZÁDECZKY-KARDOSS S.: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: Lőrinczy G. (szerk.): Az Alföld a 9. században. Szeged 1993, 227–236.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1996 SZÁDECZKY-KARDOSS S.: Az avarok története Európában. Kristó Gy.–Makk F. (szerk.): Árpád előtt és után. Szeged 1996, 21–30.
- SZALONTAI 2001 SZALONTAI Cs.: Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében? Felföldi Sz.–Sinkovics B. (szerk.): Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Budapest 2001, 106–129.
- SZÉCHY 1892 SZÉCHY K.: A Pannóniai Ének. Irodalomtörténeti Közlemények 2 (1892)

- 273–310, 433–471.
- SZENTPÉTERI 2006 SZENTPÉTERI J.: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44/1. Ünnepi kötet a 65 éves Tomka Péter tiszteletére. Győr 2006, 455–496.
- SZENTPÉTERI 2015 SZENTPÉTERI J.: Az Óperencián innen... Két évtized magyar őstörténet-kutatásának régészeti eredményei (1994–2014). *Annales I – Az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve 2013–2014*. Piliscsaba 2015, 75–93.
- SZKLENÁR 1784 SZKLENÁR, G.: *Vetustissimus Magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum ingressus et incursus*. Posonii 1784.
- SZOVÁK 2004 SZOVÁK K.: Utószó. In: *Képes Krónika*. (Ford. BOLLÓK J.) Budapest 2004, 233–256.
- SZŐCS 2010 SZŐCS Tibor: A turul-monda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományunkban. In: G. Tóth P.–Szabó P. (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 6*. Szeged 2010, 249–259.
- SZŐKE 1996 SZŐKE B. M.: *Plaga Orientalis* (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). In: Veszprémy L. (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest 1996, 11–44.
- SZŐKE 1998 SZŐKE B. M.: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. *Ars Hungarica* 26 (1998)/2, 257–319.
- SZŐKE 1999 SZŐKE B. M.: A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. Fülöp É. M.–Kisné Cseh J. (szerk.): *Magyarok térben és időben*. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia. Tatabánya–Esztergom, 1996. május 28–31. *Tudományos Füzetek* 11, Tata 1999, 73–103.
- SZŐKE 2014 SZŐKE B. M.: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében*. Budapest 2014.
- TAKÁCS 1997 TAKÁCS M.: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: a magyar állam megszületése című könyvéről.) *Századok* 131 (1997) 168–215.
- TAKÁCS 2006 TAKÁCS M.: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat I (2006) 67–98.
- TAKÁCS 2012 TAKÁCS M.: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól – Másodszor. In: Liska A.–Szatmári I. (szerk.): *Sötét idők rejtélyei*. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén. *Tempora Obscura* 3, Békéscsaba 2012, 405–500.
- THOROCZKAY 1994–1995 THOROCZKAY G.: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). *Fons* 1 (1994)/2, 93–149, 2 (1995)/2, 117–143.
- THOROCZKAY 2010 THOROCZKAY G.: A magyar krónikairódalom kezdeteiről. In: Font M.–Fedeles T.–Kiss G. (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Pécs 2010, 23–31.
- TOMKA 1997 TOMKA P.: Magánbeszéd az avarokról. *Életünk* 35 (1997) 68–75.
- TOPOROV 1988 TOPOROV, V. N.: Történelem és mítoszok. In: Hoppál M. (szerk.): *Mitológiai Enciklopédia I*. Budapest 1988, 249–252.
- TÓTH 2013 TÓTH G.: Bél Mátyás és a *Scriptores Rerum Hungaricarum*. *Történelmi Szemle* 55 (2013) 593–617.
- VAJDA 2007 VAJDA T.: Jövőbe mutató koncepciók múltunkról (Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Ed. Petrovics, I. METEM. Budapest 2005.) *Aetas* 22 (2007)/3, 200–209.
- VÁCZY 1974 VÁCZY P.: A frank háború és az avar nép. *Századok* 108 (1974) 1041–1061.
- VÁSÁRY 2008 VÁSÁRY I.: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Budapest 2008.
- VESZPRÉMY 1990 VESZPRÉMY L.: A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbe-

- szélő forrásainkban. *Hadtörténelmi Közlemények* 103 (1990) 1–20.
- VESZPRÉMY 1996 VESZPRÉMY L.: Újabb vélemények Nagymorávia fekvéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* 109 (1996) 131–137.
- VESZPRÉMY 2004a VESZPRÉMY L.: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok* 138 (2004) 325–347.
- VESZPRÉMY 2004b VESZPRÉMY L.: Utószó. *Irodalom. Anonymus: A magyarok cselekedetei – Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Budapest 2004, 73–86.
- VESZPRÉMY 2008 VESZPRÉMY L.: Lovagvilág Magyarországon. *Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2008.
- VESZPRÉMY 2014 VESZPRÉMY L.: Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai nyugati magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 127 (2014) 77–90.
- VÉKONY 1989 VÉKONY G.: *Dákok, rómaiak, románok*. Budapest 1989.

FRAMING THE BACKGROUND OF THE HUNGARIAN CONQUEST – THE CARPATHIAN BASIN

Summary

By the end of the 9th century the Hungarian Conquest changed radically the political surface of Central Europe. That's why this process has been discussed for a long time and from many aspects. The humble aim of this paper is to frame this process from the aspect of the reception area, facing the lack of primary sources and the diversity of their interpretations. The Avar Khaganate collapsed after 822. What happened with its population? Extincted, assimilated or survived? What does it mean „Avar” after the Avar Period? From the ethnic aspects the Avar Khaganate was not a homogeneous empire. Even those people who's ancestors came from the steppe had different ethnic origins. After the Avar Conquest (568) two waves of immigration reached the Carpathian Basin: Kutrigurs (ca. 595) and Onogurs (ca. 670) moved in. Moreover the Avar state had Slavonic inhabitants, too. Some scholars asserts that after the end of the Avar Period the surviving Avars were assimilated by Slavs, but the facts and circumstances confute this theory. On the one hand there were no power to force the Avars to change their own identity. Bulgaria possessed only a small south-eastern region of the Carpathian Basin, the „Great Moravian Empire” had never existed: this term was born by misinterpretation of term „Megale Moravia” which actually means 'Elder Moravia'. On the other hand several Avars can be identified in the written sources during the 860s and even after. While in 863 their western group turned to Christianity in Pannonia, the first Hungarian raids attacked the Eastern Frank Empire in 862. This year probably means the starting phase of the Hungarian Conquest. It is quite important to emphasize that there is no data for conflicts between Avars and Hungarians. On contrary: while the new conquerors attacked Bulgaria, Elder Moravia and Karinthia, their attitude was peaceful towards the Avars. This is one of the aspects that helps us to understand, how could the Hungarian Great Principality occupy and reorganize so easily the Carpathian Basin by the end of the 9th century.

Szabados György
MTA-HIM-SZTE-MOL Medieviztika Kutatócsoport
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
dr.szabados.gyorgy@gmail.com